

УДК 595.786(477)

І. Загороднюк¹, Л. Годлевська², М. Товпінець³

¹ Національний науково-природничий музей НАН України,
вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ, 01601 Україна

E-mail: zoozag@ukr.net

² Інститут зоології ім. І. Шмальгаузена НАН України,
вул. Б. Хмельницького, 15/2, Київ, 01601 Україна

³ Кримська республіканська санепідемстанція МОЗ України,
вул., Набережна, 67, Сімферополь, 95038 Україна

СТРЕЛКОВ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (1931–2012) ТА ХІРОПТЕРОЛОГІЯ В УКРАЇНІ

Наведено біографічні відомості про дослідника кажанів, який працював у Зоологічному інституті РАН (Санкт-Петербург). Показано його вагомий внесок у вивчення хіроптерофауни, таксономії та мінливості кажанів України та суміжних країн, його вплив на розвиток сучасних досліджень в Україні.

Ключові слова: кажани, історія досліджень, персоналії, Петро Стрелков, Україна.

Вступ

Розвиток науки значною мірою залежить від того, чи є в кожній її галузі люди, здатні активно працювати самі і залучати до цієї роботи інших. Петру Петровичу Стрелкову випала доля спеціаліста, який займається вивченням складної групи — кажанів. При тому складної як з огляду на вкрай малу ступінь вивченості, так і вкрай потаємний спосіб життя об'єктів дослідження. Цікавила його не тільки, і не стільки систематика й морфологічна мінливість, чим займався відносно багато дослідників, а низка складних для вивчення питань біогеографії, географічної мінливості, міграцій, життєвих циклів цих непростих для дослідження і загадкових нічних створінь. Петро Петрович цілеспрямованістю своїх робіт, уважним дружнім ставленням до колег, зміг суттєво вплинути на розвиток хіроптерологічних досліджень як в республіках колишнього Радянського Союзу, так і суміжних країнах, фактично простяг свій вплив на вивчення хіроптерофауни всієї Палеарктики.

Не обійшов своєю особливою увагою Петро Петрович і Україну та її науковців, постійно обдаровуючи консультативною опікою й активною участю не тільки щодо методики досліджень та аналізу результатів, але в становленні та розвитку наукового потенціалу дослідників. Цей нарис присвячено людині великого творчого потенціалу, аналітику, консультанту і вчителю, чий вплив на розвиток хіроптерологічних досліджень в Україні важко переоцінити.

Біографічна довідка

Петро Петрович Стрелков народився 26 жовтня 1931 р. в Ленінграді, де й прожив усе своє життя, за винятком блокадного періоду під час II Світової війни. 1954 року він закінчив біолого-грунтовий факультет Ленінградського університету за спеціальністю «зоологія». Все життя Петро Петрович працював у Відділенні ссавців Зоологічного інституту АН СРСР (ЗІН) у Ленінграді, почавши з посади лаборанта, вчився в аспірантурі, а закінчив свою наукову кар'єру старшим науковим співробітником. За своє насичене подорожами життя П.П. Стрелков взяв участь у багатьох зоологічних експедиціях по Європейській частині СРСР, Кавказу, Середній Азії, Сибіру. Велику увагу приділив вивченню зимівель кажанів у печерах (Стрелков, 1958, 1970, 1971), як свій «домашній» полігон часто відвідував Саблінські печери, розташовані недалеко від Ленінграду.

За час своєї роботи Петро Петрович став провідним фахівцем у дослідженні систематики й екології кажанів на усьому пострадянському просторі. Він був ключовою фігурою конференцій циклу «Рукокрилі» з 1989 до 1999 р., очолював Комісію щодо кажанів при Всесоюзному (надалі Всеросійському) теріологічному товаристві, був редактором започаткованого цією Комісією 1998 року журналу “Plecotus et al.”.

Його праці широко відомі поза межами Росії, цитуються фахівцями всього світу. За наукометричним індексом Гірша праці П.П. Стрелкова мають показник у $h = 12$, загалом за “*Harzing's Publish or Perish 3*” відомо 746 цитувань 145 праць дослідника (замір грудня 2012 р.). Широко відомими є його науково-популярні твори, зокрема «В пошуках летючих мишей» (Стрелков, 2007 а) та «Ціна трофею» (Стрелков, 2007 б).

7 грудня 2012 р. на 82-му році життя Петро Петрович пішов з життя.

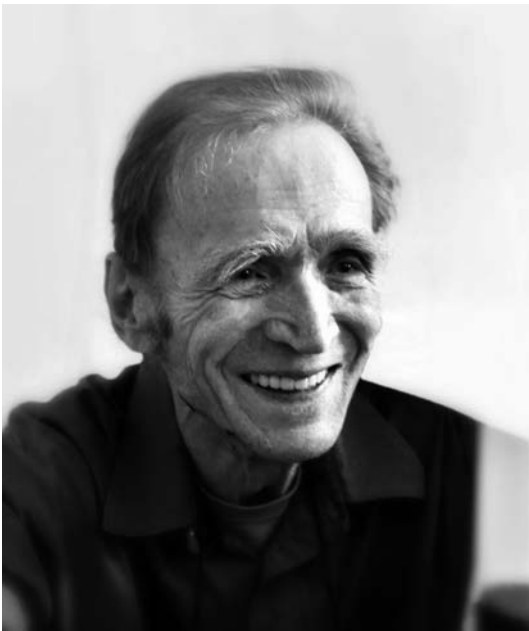

Рис. 1. Петро Петрович Стрелков у Лабораторії теріології Зоологічного інституту РАН, 30.06.2012. Фото зроблено Н. Абрамсон і передано для цього нарису.

Fig. 1. Peter P. Strelkov in laboratory of teriology Zoological institute RAS, 30.06.2012. Photo made by N. Abramson specially for this publication.

Дослідження хіроптерофауни України й суміжних територій

Неодноразові поїздки Петра Петровича музеями країни з метою вивчення політипних груп — «звичайних» нічниць (*Myotis myotis* s.l.), «звичайних» вуханів (*Plecotus auritus* s. l.) та «вусатих» нічниць (*Myotis mystacinus* s.l.) — завжди були результативними. За підсумками проведених ним ревізій мінливості, видового складу та поширення «малих» видів П.П. Стрелков збільшив список нині визнаних видів зі складу цих груп в Україні, що стало поштовхом до подальшого прогресу у розробці проблем їхньої систематики та морфологічної мінливості. Його праці в царині вивчення морфологічного і таксономічного різноманіття цих кажанів стали одними з найзначиміших та часто цитованих колегами.

Ще одним з вагомих напрямків хіроптерологічних досліджень Петра Петровича став детальний аналіз міграцій-

ного статусу кажанів та динаміки їхніх ареалів. Збираючи інформацію по крихтам, він провів глибокі дослідження цих питань і відтворив загальну картину динаміки популяцій багатьох груп, зокрема лиликів (*Vespertilio*), нетопирів (*Pipistrellus*), вечірниць (*Nyctalus*). Такий аналіз було започатковано ним у огляді-ревізії «Мігруючі та осілі кажани Європейської частини СРСР» (Strelkov, 1969), чим було закладено основи вивчення міграцій у кажанів нашої фауни. Ця робота і дотепер є однією з найбільш цитованих праць дослідника. За індексом Гірша. Вона має на сьогодні 99 (!) цитувань.

Дещо пізніше, 1974 р., Петро Петрович одним з перших в країні підняв питання охорони кажанів, опублікувавши статтю «Проблеми охорони рукокрилих» (Стрелков, 1974). Тоді ще не було ні червоних книг, ні міжнародних охоронних конвенцій, проте ним було актуалізовано тепер вже незаперечну тему пріоритетності охорони цієї групи тварин, яка наразі у повному складі внесена до Червоної книги України.

Петро Петрович кілька разів бував в Україні і вивчав кажанів як у природі, так і в зоологічних колекціях Академії наук та університетів. У одній з перших праць щодо зимівель кажанів (Стрелков, 1958) наведено важливі дані про них у печері монастиря Сафронієвська Пустинь на Сумщині. У книзі «В пошуках летючих мишей» (Стрелков, 2007 а) ним подано фотографію відомої всім «печерної» скелі Святогірського монастиря на Донеччині. У колекції ЗІН є зразки кажанів з Криму з підписами П.П. Стрелкова (ймовірно, ці матеріали були привезені йому А.І. Константиновим (збори 1960–1975 рр.).

Його наукові праці та співпраця з українськими колегами суттєво вплинули на подальші дослідження кажанів в Україні і спровокували активність багатьох дослідників — як старшого (А. Дулицький, Ю. Крочко) та середнього покоління (О. Бунтова, І. Дзевєрін, І. Загороднюк, В. Покин'єчерєда, В. Тищенко), так і нової генерації (Л. Годлевська, М. Гхазалі та ін.). Всі наші видання останнього часу (Ніч кажанів в Україні, 1998; Ссавці України під охороною Бернської конвенції, 1999; Міграційний статус кажанів в Україні, 2001; Кажани України та суміжних країн, 2002; Фауна печер України, 2004 та ін.) містять чимало посилань на праці П.П. Стрелкова і підготовлені значною мірою під впливом його досліджень.

Під час останньої своєї поїздки до України влітку 2002 р. Петро Петрович зустрічався з київськими хіроптерологами. Ми мали з ним надзвичайно цікаву і важливу для всіх нас довгу бесіду про актуальні теми досліджень кажанів, історію розвитку хіроптерології, питання охорони кажанів і розвитку досліджень кажанів в Україні. Під час цієї незабутньої зустрічі він з повагою згадував В.І. Абелєнцева, коментував наші успіхи й невдачі, радів появі нової когорти дослідників і застерігав нас від

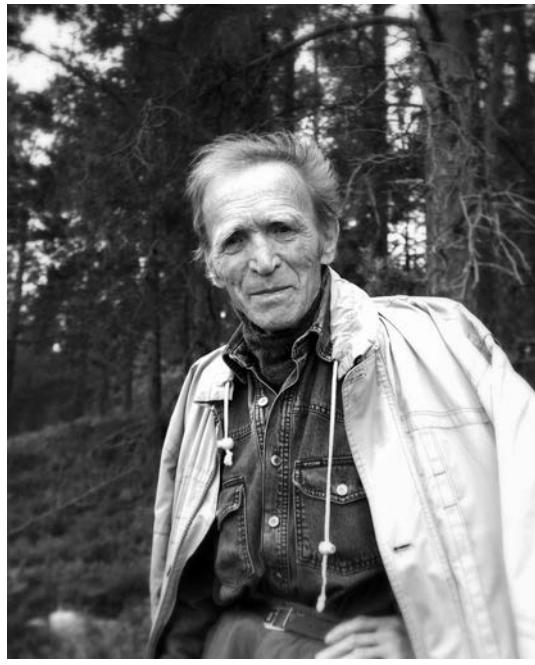

Рис. 2. Петро Петрович Стрелков під час поїздки на Біле море, 20.07.2008. Фото з архіву сім'ї П. Стрелкова, передане для цього нарису його дружиною В. Кузнєцовою.

Fig. 2. Peter P. Strelkov in trip to White Sea, 20.07.2008., 30.06.2012. Photo from family archives given by his wife V. Kuznetsova.

квапливих результатів і публікацій. Тоді з ним спілкувався фактично весь незадовго перед тим створений УЦОК (Український центр охорони кажанів), і та зустріч була надзвичайно важливою і пам'ятною для всіх.

Його завжди вирізняли гарне знання літератури і розуміння тенденцій розвитку своєї галузі. У своїй статті «Від п'ятої до восьмої наради щодо рукокрилих: деякі підсумки» Петро Петрович присвятив чимало місця розвитку досліджень в Україні і дав дружні оцінки нашого росту, значно м'якші за раніше висловлені у листах до нас, проте важливі й справедливі, що позитивно вплинуло на подальший наш ріст і розвиток досліджень. Всі ці роки Петро Петрович ніколи не відмовляв і завжди допомагав у визначенні матеріалу, обговоренні проблем, визначенні перспективних напрямків досліджень.

2010 р. всі колеги були стривожені жахливою новиною — під час поїздки до лісу Петро Петрович пропав. Його шукали 14 днів, а випадково знайшли грибники. Були залучені надзвичайні сили, а врятувала його випадковість: 26 липня 2010 р., після складних і нестерпних пригод він народився вдруге. За ті неспокійні дні всі ми багато листувалися і між собою, і з колегами з ЗІН та інших зоологічних центрів, і за той час дізналися багато нового або й невідомого про дослідження й чесноти Петра Петровича та відчули біль можливої втрати.

Наприкінці 2012 р. Петро Петрович пішов з життя. З нами не стало дивовижної людини, чудового науковця-геріолога, неперевершеного знавця рукокрилих Палеарктики, вчителя й наставника багатьох успішних сьогодні науковців і любителів природи.

Головні публікації П.П. Стрелкова стосовно фауни України

- Стрелков П.П., 1958. Материалы по зимовкам летучих мышей в Европейской части СССР // Труды Зоол. ин-та АН СССР. — **25**. — С. 255–303.
- Strelkov P.P., 1969. Migratory and stationary bats (Chiroptera) of the European part of the Soviet Union // Acta Zool. Cracov. — **14**, N 16. — P. 393–439.
- Стрелков П.П., 1970. Оседлые и перелетные виды летучих мышей (Chiroptera) в европейской части СССР. Сообщ. 1 // Бюл. МОИП. Отд. биол. — **75**, № 2. — С. 38–52.
- Стрелков П.П., 1971. Оседлые и перелетные виды летучих мышей в европейской части СССР. Сообщ. 2 // Бюл. МОИП. Отд. биол. — **76**, № 5. — С. 5–19.
- Стрелков П.П., 1972. Остроухие ночницы: распространение, географическая изменчивость, отличия от больших ночниц // Acta Theriologica. — **17**, N 28. — P. 355–380.
- Стрелков П.П., 1974. Проблемы охраны рукокрылых // Материалы 1-го Всесоюзного совещания по рукокрылым (Ленинград, 6–9 февраля 1974 г.). — Ленинград : ЗИН АН. — С. 49–55.
- Бунтова Е.Г., Стрелков П.П., 1978. Распространение и ландшафтная приуроченность *Myotis mystacinus* Kuhl, 1819 и *Myotis brandti* Eversmann, 1845 (Chiroptera) // Морфология, систематика и эволюция животных. — Ленинград : Зоол. ин-т АН СССР. — С. 50–54.
- Стрелков П.П., Бунтова Е.Г., 1982. Усатая ночница (*Myotis mystacinus*) и ночница Брандта (*Myotis brandti*) в СССР и взаимоотношения этих видов. Сообщение 1 // Зоол. журн. — **61**, вып. 8. — С. 1227–1241.
- Стрелков П.П., 1983. Усатая ночница (*Myotis mystacinus*) и ночница Брандта (*Myotis brandti*) в СССР и взаимоотношения этих видов. Сообщение 2 // Зоол. журн. — **62**, вып. 2. — С. 259–270.
- Стрелков П.П., 1983. Места находок *Myotis brandti* Eversmann, 1845 и *Myotis mystacinus* Kuhl, 1819 (Chiroptera, Vespertilionidae) по материалам музеев

- СССР // Фауна, систематика и биология млекопитающих. — Ленинград : Зоол. ин-т АН СССР. — С. 38–42.
- Стрелков П.П., 1988. Бурый (*Plecotus auritus*) и серый (*Plecotus austriacus*) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 1 // Зоол. журн. — **67**, вып. 1. — С. 90–101.
- Стрелков П.П., 1988. Бурый (*Plecotus auritus*) и серый (*Plecotus austriacus*) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 2 // Зоол. журн. — **67**, вып. 2. — С. 287–292.
- Стрелков П.П., 1997. Область выведения потомства и ее положение в пределах ареала у перелетных видов рукокрылых (Chiroptera, Vespertilionidae) Восточной Европы и смежных территорий. Сообщение 1 // Зоол. журн. — **76**, вып. 9. — С. 1073–1082.
- Стрелков П.П., 1999. Соотношение полов в сезон вывода потомства у взрослых особей перелетных видов летучих мышей (Chiroptera, Vespertilionidae) Восточной Европы и смежных территорий // Зоол. журн. — **78**, № 12. — С. 1441–1454.
- Стрелков П.П., Абрамсон Н.И., Дзевеин И.И., 2002. Географическая изменчивость краниометрических признаков у рыжей вечерницы, *Nyctalus noctula* (Chiroptera), в связи с особенностями ее образа жизни // Зоол. журн. — **81**, № 7. — С. 850–863.
- Стрелков П.П., 2002. Материалы по зимовкам перелетных видов рукокрылых (Chiroptera) на территории бывшего СССР и смежных регионов. Сообщение 2. *Nyctalus noctula* // *Plecotus et al.* — № 5. — С. 35–56.

Автори дякують Н. Абрамсон та В. Кузнецовій (Зоологічний інститут РАН, Санкт-Петербург) за консультації при підготовці матеріалу та передані для друку фотографії.

- Стрелков П.П., 2002. От пятого до восьмого совещания по рукокрылым: некоторые итоги // *Plecotus et al.* — Pars spec. — С. 5–11.
- Стрелков П.П., 2007 а. В поисках летучих мышей. — СПб. — 251 с. — ISBN 5-98092-011-0.
- Стрелков П.П., 2007 б. Цена трофея. [Коллекция 17 рассказов из разных изданий] // Логово (электронный журнал). — (25.09.2007). — <http://goo.gl/oHVGNO>

І. Загороднюк, Л. Годлевская, Н. Товпінєць

СТРЕЛКОВ ПЕТР ПЕТРОВИЧ (1931–2012) И ХИРОПТЕРОЛОГИЯ В УКРАИНЕ

Представлены биографические сведения об исследователе рукокрылых, который работал в Зоологическом институте РАН (Санкт-Петербург). Показан его весомый вклад в изучение хироптерофауны, таксономии и изменчивости рукокрылых Украины и смежных стран, его влияние на развитие современных исследований в Украине.

Ключевые слова: рукокрылые, история исследований, персоналии, Петр Стрелков, Украина.

I. Zagorodniuk, L. Godlevska, M. Tovpinets

PETER PETROVICH STRELKOV (1931–2012) AND CHIROPTEROLOGY IN UKRAINE

Biographical information about bats researcher who worked at the Zoological Institute of Russian Academy of Sciences (St. Petersburg) are presented. It shows a significant contribution to the study of bat fauna, taxonomy and variability of bats in Ukraine and neighboring countries, his influence on the development of modern research in Ukraine.

Key words: bats, history of investigations, personalities, Petr Strelkov, Ukraine.